

8. Коваль О.Г., Коваль Г.П. Вони жили серед нас: жертви Голокосту Новоодещини та Вознесенщини Миколаївської області / О.Г. Коваль, Г.П. Коваль. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я* / голов. ред. М.М. Шитюк. Випуск VI. Том I. Миколаїв : Типографія Шамрай, 2017. 365 с. С. 67–78.
9. Коваль Г.П. Одесса без євреїв: запуск механізму знищення євреїв Одеси і частини Трансїстрії і перспективи життя Одеси без євреїв на сторінках одеських газет періоду Другої світової війни / Г.П. Коваль. *Пам'ять негаснуча: Голокост на теренах нашого краю. Науковий збірник «Велика Волинь»* : матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 13–14 вересня 2021 р.) Вип. 62 / упоряд. П.С. Скавронський. Бердичів : Фоп Мельник Н.В., 2021. 362 с. С. 284–303.
10. Коваль Г.П. Євреї на сторінках українських газет періоду нацистської окупації в 1941–1942 роках / Геннадій Павлович Коваль. Миколаїв : Ліон, 2019. 266 с.
11. Коваль Г.П. Преса окупованої України про євреїв. Перша частина. / Коваль Геннадій Павлович. Миколаїв, 2020. 494 с.
12. Коваль Г.П. Преса окупованої України про євреїв. Друга частина. / Коваль Геннадій Павлович. Миколаїв, 2020. 322 с.
13. Коваль Г.П. Кац. Вигадані думки безвинно убитої душі / Коваль Геннадій Павлович. Миколаїв, 2022. 32 с.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-265-7/07>

Космина В. Г.,

доктор історичних наук, доцент,

доцент кафедри філософії та історії

Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

ГЕНОЦИДИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ХХ–ХХІ СТОЛІТЬ: ДЕЯКІ ПИТАННЯ СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ

Упродовж ХХ–ХХІ століть Україна пережила чимало трагічних явищ. Одне з них – Голокост – є сьогодні загальновизнаним у світі злочином геноциду проти єврейського народу, вчиненим нацистською Німеччиною в роки Другої світової війни на території Європи, в т. ч. і в Україні. Але такої ж одностайності наразі бракує світовому визнанню інших актів геноциду в Україні, передусім проти самого українського народу, будь то Голодомор 1932–1933 років чи сучасний етноцид

українців з боку російської держави. Між тим, ці акти мають багато спільного з Голокостом. Щоб зробити їхню схожість очевидною і водночас окреслити спосіб дослідження цих трагедій, звернемося до їх системного аналізу.

Інструментарій для такого аналізу дає сучасна постнекласична наука. Вона виходить із того, що і в природі, і в суспільстві відбуваються лише взаємопов'язані системні (синергетичні) процеси і нелінійні системні зміни. У суспільствознавстві їй найбільше відповідає комунікативна теорія німецького соціолога Н.Лумана.

І. Зупинимось на ній докладніше. Згідно з нею, суспільство як цілісна система складається не з людей, чиї системи свідомості (і зв'язки між ними) неможливо спостерігати, а з комунікацій між людьми. Кожна елементарна комунікація, що складається з *повідомлення*, закладеної в нього *інформації* та *розуміння* повідомлення адресатом, має рекурсивний смисловий зв'язок з тими чи іншими попередніми комунікаціями і уможливує наступні. Послідовності таких взаємопов'язаних комунікацій вибудовуються в цілі смислові соціальні системи, до функціонування яких можуть бути причетними системи свідомості чи дії безлічі людей, але тільки самі комунікації (комусь уже відомі факти, джерела тощо) є складовими частинами суспільства і підлягають вивченню як об'єкти соціально-гуманітарних наук.

Н. Луман визначає три різновиди соціальних систем: соціальну систему інтеракції (безпосередньої взаємодії), соціальну систему організації, що завершеного вигляду набула в підсистемах сучасного суспільства, та всеохоплюючу соціальну систему суспільства, що включає в себе й два попередні різновиди систем. В часі вони формувалися в різні історичні періоди і набували різних внутрішніх смислів.

Всеохоплююча система суспільства здавна носила по суті планетарний характер, оскільки так чи так включала людські комунікації на всій Землі. У своїй еволюції вона пройшла чотири форми системної диференціації: сегментарну (поділ на общини і племена), центр-периферійну (з появою локальних цивілізацій), стратифікаційну (додавання чіткої вертикальної градації), функціональну (з від-диференціацією систем політики, права, економіки, науки, мистецтва тощо, що розвивалася на Заході з появою книгодрукування).

Система інтеракції властива всім дописемним культурам і визначала спосіб функціонування численних сегментарних первісних суспільств – родів, общин, племен, союзів племен тощо. Інтеракція як така є невід'ємним елементом і наступних, більш складних типів суспільств, включаючи й сучасне. На ній будується повсякденна життєдіяльність всіх соціальних структур: індивідуальних контактів, трудових колективів, громад, етносів тощо.

Соціальні системи організації утворюються уже всередині функціональних систем. Комунікації в них мають форму рішень. Першим із них є рішення індивіда про членство в організації, а надалі внутріорганізаційні рішення, ухвалені колективно чи централізовано, зумовлюють тільки нові рішення: про шляхи виконання попередніх рішень та про рішення на розвиток рішень. Організації з їх цілеспрямованістю і внутрішньою жорсткістю роблять життєздатними і самі функціональні системи, що складаються з безлічі комунікацій зацікавлених учасників.

У політичній системі головною й наймогутнішою організацією є держава, уповноважена на ухвалення загальнозобов'язуючих рішень для всього суспільства та втілення їх у життя, в т. ч. з застосуванням фізичного насильства. Інші організації – це політичні партії. Вони пропонують суспільству свої політичні програми, а при досягненні сподіваної влади пробують реалізувати їх своїми рішеннями, але в межах, допустимих для існуючої самореферентної політичної системи.

За «нормального» розвитку функціонально від-диференційованого суспільства комунікативна взаємодія організацій політичної системи з різноманітними системами інтеракції вибудовується за притаманними цій системі демократичними правилами: діяльність цих організацій визначається динамікою інтересів різних соціальних груп. Однак деформації у локальній системі політики конкретної країни, часто зумовлені історичними обставинами, можуть обернутись трагедією для тих чи тих комунікативних спільнот. Власне, це ми й спостерігаємо в уже зазначених спалахах політики геноциду в Європі у XX–XXI ст.

II. Для СРСР, що став цивілізаційним спадкоємцем царської Росії, з її патримоніальною державою й укоріненим самодержавством, прихід до влади в 1917 р. партії більшовиків не означав зміни вектору розвитку з євразійського на європейський. Більшовицька організація швидко “поглинула” державну організацію: вона наново створила весь державний апарат навколо власних ієрархічних структур. Відбулося пряме злиття партії й держави. В результаті жорстко централізована партійна організація набула ознак державної організації з усіма атрибутами останньої, включаючи надпотужний репресивний апарат і можливість чинити фізичне насильство. Каральні органи держави тепер слугували й для підтримання внутріпартійної дисципліни. І навпаки, держава перетворилась на наскрізь ідеологізовану й партизовану систему. Та справа цим не обмежилась. Було ліквідоване як «атрибут буржуазності» всяке розмежування влади. Тепер партія (а реально – партійний апарат, свого роду організація в організації) здійснювала і законодавчу, і виконавчу, і судову владу. Тож партія-держава монополізувала функції правової системи. Під її тотальний контроль перейшли освіта, наука,

мистецтво й інші сфери. Була одержавлена власність, що вимагало об'єднання населення в жорстко контрольовані виробничі організації. Виник своєрідний державний, або партійно-державний, абсолютизм.

Але в українському селі, де проживала переважна більшість українського населення, домінувало автономне сегментарне суспільство з віковими традиціями і цінностями. Для партії-держави, побудованої на смисловому коді «влада», саме існування прямо не підпорядкованих їй, не перетворених на виробничі організації численних, певною мірою самодостатніх, сегментарних спільнот, було неприйнятним.

Зіткнення двох різних видів соціальних систем – організації та заснованого передусім на інтеракції сегментарного суспільства – ставало неминучим. Цей системний конфлікт було розв'язано через Голодомор з багатомільйонними жертвами, руйнування сегментарних спільнот і заміну їх виробничими організаціями, повністю залежними від партії-держави. А оскільки якраз село було постійним і найбільш надійним хранителем українського народного духу й української культури, це однозначно був геноцид українського народу.

III. Ще більше число людських жертв викликав Голокост – геноцид німецьким нацистським режимом єврейського народу. Він теж носив системний характер. Це було цілеспрямоване, практично тотальне, винищення євреїв в усіх захоплених гітлерівцями в ході Другої світової війни країнах Європи, у т.ч. в Україні. Найбільш відомим став розстріл 100 тис. євреїв у Києві, в Бабиному Яру 29 вересня 1941 р.

Але системність спостерігалась і тут. Німеччина, що лише в 1871 р. створила єдину державу, причому з давніми феодальними атрибутами, а в 1918 р. зазнала нищівної поразки у Першій світовій війні, так і не змогла закріпити перехід до функціональної форми системної диференціації. На початку 1930-х років відбувся фактичний відкат до попередньої форми системної диференціації суспільства. Ми спостерігаємо виникнення де в чому подібної до радянського зразка тоталітарної партії-держави. НСДАП не просто встановила повний контроль над державним апаратом, а реально підмінила його. Як і в СРСР, були підпорядковані партії, а скоріше – її апарату, всі сфери суспільного життя. Відмінність же полягала в тому, що приватна власність не ліквідовувалась, хоч і підпорядковувалась партійно-державним структурам. Відрізняло цю структуру й те, що реальну владу мав не партапарат як такий, а відповідно до т. зв. «фюрер-принципу» сам Гітлер і його персональні призначенці, що заправляли і партією, і державою (в т. ч. армією), і економікою.

І тут знову ми зустрічаємо спільноту, проти якої був насамперед запуснений механізм геноциду. Це ті ж системи інтеракції, локальні сегментарні спільноти в особі єврейського населення, що мало, однак,

помітний вплив на господарське життя, політичну сферу, науку тощо. Воно жило самостійним життям, орієнтувалось на власні культурні й релігійні традиції. А це якраз і залишало його поза просякнутою нацистською ідеологією тоталітарною комунікативною структурою. Та й капітали у єврейських підприємців у Німеччині та за її межами були досить великими, щоб чинити опір нацистським завоюванням. Євреїв нацисти розглядали реальною перешкодою для свого тотального панування в Німеччині та Європі, а їхню власність – джерелом власного збагачення.

Расистська теорія нацистів проголосила німців «арійською культуротворчою расою», а євреїв – «культуроруйнівною расою», «паразитичною антирасою», що створила сучасні «расові отрути»: марксизм і демократію, капіталізм і фінанси, безплідний інтелектуалізм тощо. Звідси – обґрунтування Голокосту і сама практика геноциду євреїв.

IV. Нацистський, а потім і більшовицький, режими, що чинили геноцид, у XX столітті зазнали історичних поразок. Але не канули в небуття ні породжені ними практики геноциду, ні подібний тип політичних режимів. Після розпаду СРСР (1991 р.) російська влада спробувала за зразком західних країн розбудувати соціальні системи функціонально диференційованого суспільства, зокрема, систему політики. Однак ця спроба не увінчалась успіхом, позаяк «низи» російського суспільства не виявили інтересу до їх створення, а «верхи» не побажали ділитися владою. Уже в 1993 р. вималювалась напівавторитарна політична система, а в 2000-і роки країна вже почала повертатись до тоталітаризму. Владна система поступово інтегрувала в себе певні елементи більшовицької і нацистської політичних систем та їх ідеології.

Хоч і була створена правляча партія чиновництва («Єдина Росія»), реальна повнота влади в країні перебуває в руках вузького прошарку вихідців із спецслужб («силовики») та особистих підприємливих друзів їх керманіча Путіна («кооператив «Озеро»»). Вони, як і колись у Німеччині, заправляють і партією, і державою, і економікою, в якій, на відміну від СРСР, є й формально приватний сектор. Підтримку в суспільстві режим забезпечив собі, виступивши з реваншистськими гаслами відновити «міць Росії» та її вплив у світі, а сприяло цьому багаторазове зростання у першій декаді 2000-х років світових цін на енергоносії, які країна експортує у рекордних обсягах. Тут ми маємо соціальну систему організації у вигляді олігархічної держави квазітоталітарного типу з реваншистською ідеологією. Характерно, що поширювані сьогодні в Росії гасла, на зразок «Одна країна, один президент, одна перемога!», майже ідентичні нацистському лозунгу «Один народ, один рейх, один фюрер!».

І хто є її «ворогом», саме існування якого є перешкодою до відновлення імперії (в межах колишнього СРСР), контролю над Східною Європою й іншими регіонами світу та статусу наддержави? Це той же український народ, який у комунікативному плані зберіг себе як сукупність систем інтеракції, має власну національну самоідентифікацію, відмінну від російської, і власну політичну організацію у вигляді української держави. Подолати цю перешкоду «мирними» засобами путінський режим не може: у нього немає концепції на кшталт більшовицького «пролетарського інтернаціоналізму», а нейтралізувати українську ідентичність пропагандою «російського світу» виявилось марною справою.

Залишилось звернутися до практики геноциду. Почалося з путінського заперечення існування самого українського народу (є тільки «один народ»), проголошення українців «нацистами», а України – «Анти-Росією», що несе загрозу існуванню РФ, а вилилось у повномасштабну війну останньої проти України під гаслом її «денацифікації». Інформаційний рупор Кремля РІА «Новості» 03.04.2022 р. розшифрував: «Денацифікація неминуче буде деукраїнізацією». Всі свідомі українці, названі «нацистами», мають бути фізично знищені на полі бою, а решта населення («пасивні нацисти») має бути жорстоко покарана «несенням тягот справедливої війни» для «спокутування своєї вини». Заплановані «ідеологічні репресії» у сфері культури та освіти, зокрема, заборона українських навчальних матеріалів і освітніх програм (на окупованих територіях спалено вже десятки тисяч підручників), а замість цього – «інсталяція російського інформаційного простору». Навіть назва «Україна» «не може бути збережена». На відміну від гітлерівців, начебто не планують створення крематоріїв, а ось концтабори для українських учителів російські ЗМІ будувати радять. Як гітлерівці називали євреїв «антирасою», так і в Росії стверджують, що «українізм – штучна антиросійська конструкція». І Путін пообіцяв знищити «антиросійський анклав», котрим начебто є Україна.